

САТИРАТА И УТОПИЯТА В „УТОПИЯ“ НА ТОМАС МОР

Росица Димчева

1. Към въпроса за потекло и някои исторически отношения на сатирата и утопията. На първ поглед сатирата и утопията са противоположни понятия, доколкото първата е насочена към реалното, а втората към идеалното. Въстанал срещу порочното в обществените институции, сатирикът стои близо до всекидневната истина с картините на падение, на развала, на долни домогвания. Често пъти скептик по природа, той е настроен да открива грозното и извратеното в нрави и характери, да отхвърля или ограничава чистите подбуди в чувства и дела. Той иска да учи по-скоро с отрицателния, отколкото с положителния пример, знаейки от опит, че човек е склонен повече да се отвращава, отколкото да подражава. Онова, което предизвиква възмущение, активизира вниманието, вълнува, раздвижва, сепва в по-голяма степен от онова, което се харесва. Този подход става толкова по-уместен, колкото е по-рязко противоречието между осъдителни прояви и висок обществен идеал. Издирвайки същинските пружини на делата, инстинктите, страстите и повисявайки укора до изблик на покруса и огорчение, сатирикът разтърсва читателя по начин, който напомня ефекта на трагичното. У утописта, напротив, преобладават утвърждението, ентусиазмът, волята за социално експериментирание, конструктивната сила на духа. Застанал в авангарда на своя век, той долавя слабите ферменти на идеен подем, преди още обществото да е създало средства за реализирането им, и гради своите идеални планове за социална и нравствена обнова, внасяйки така една фантастична правда в грубата действителност. Но при сериозно вникване в спецификата на двата вида творчество става ясно, че тези контрасти не могат да се схващат в един абсолютен смисъл, че тук собствено се касае за преобладаващи качества, за застъпени в различна пропорция еднакви елементи.

Радикалното недоволство и горещото въодушевление под знака на идеала са присъщи както на сатирика, така и на утописта, само че докато първият е силен с увлечението си на отрицател, втория надделява въодушевлението при налагане на нови граждански и нравствени ценности. Ако в единия случай идеалните страни на чувства и убеждения се долавят в безграничното презрение към представителите на злото в живота, то в другия самото понятие утопия необходимо предполага негативна оценка на настоящето. Затова Енгелс, назовавайки Шарл Фурие „един от най-великите сатирици на всички времена“, вижда изходния пункт на обществените проекти на социалистите-утописти в критическия анализ на неуспеха на Френската революция да осъществи обещаната от просветителите ера на справедливост и в разочарованието, заменило вярата в бъдещото царство

на разума.¹ Дори ако дадена утопия не съдържа пряко изобличение, тя дава норми за установяване на дефектите, принципи и идеи, от които може да се осъди съвременното положение. От друга страна, усетът за правда у сатирика не бива да се противопоставя едностранчиво на илюзорните картини на мечтателя за нови социални и хуманни почини. Заменяйки реално съществуващото с нещо въображаемо, утопията не може да бъде изградена на основата на чистата фантазия, тъй като действителността се явява опора на измислицата, а дарбата за прозрения се ослани на обективно достъпното. И сатирикът, и утопистът отхвърлят отвлечените естетически схващания като рожба на префинени литературни нрави или на общества в упадък и показват страст за проповед, за активно участие в историческия процес и за решаване на социално-философски проблеми. Ако големите майстори на изобличителното слово съчетават жестоки присъди и безрадостни наблюдения с упорита воля за подобряване на света, утопистите се противопоставят на хаоса на антисоциалните инстинкти, на безнадеждността, на всичко, което неутрализира прогреса, за да станат подражатели поборници на по-добро бъдеще.

Едно сложно взаимодействие на генетически, исторически и формални отношения обуславя този интересен афинитет и това сродяване на двата жанра. Ако се обърнем към митологическите и култовите традиции, ние намираме наченките на утопията в народните приказки за страната на изобилието, в представите за златния век на човечеството, в легендите за земния рай, щастливите острови и пр. Наивният идеализъм на това творчество стои в противоречие със суровата действителност. Той отговаря на една всеобщо и дълбоко почувствуванa духовна потребност от правда и щастие, разкрива житейската философия и понятията на народа за световния ред. Трябва да се отбележи, че подобни блянове и видения не представляват нещо локално и частно, тъй като се срещат в безброй по-близки или по-далечни вариации по цялото земно кълбо. Но за европейската култура от съществено значение са изпълнените със символика и осмислени чрез поетически митове представи и възрения на древните гърци за златния век на Кронос (или Сатурн в представите на римляните).

Първоначалните черти на мита за щастливото детство на човечеството възлизат към изложението на Хезиод в „Дела и дни“, „Същинска мечтана отруден селянин“ — така Морис Кроазе характеризира съобщението на античния автор, посочвайки, че тенденцията към създаване на един идеален свят в миналото възниква вследствие всевъвсем реални желания и опасения.² Макар в началото обществените характеристики на сказанието да са съвсем неопределени, в по-късните версии все по-отчетливо се долавя мисълта за века на Кронос като време на всеобщо братство, равенство и безвластие. Така се стига до идеята за естественото състояние, свойствено на човечеството в зората на неговото съществуване, концепция, която играе значителна роля в историята на обществената мисъл от теориите на циниците, Платон и стоиците до културно-историческия мит на Русо за бъдещия човек на природата с неговата нормална здрава психика и с неговата безукорна социална организация. Идеализацията на първобитната ера неизбежно пробужда интерес към живота на окръжаващите Гърция варварски племена, както това личи у древните историци или в познатата по сведение на Диодор утопия на Ямбул, където се долавят отзвuci от по-старата стоическа школа, взела за идеал най-суровото природно състояние на човечеството.³ В този разказ за пътешествие към острова на щастието откриваме една сюжетна схема, която ще бъде използвана охотно и в двете разглеждани области, доколкото обикновено в повечето случаи целта на странстващия сатирик се нарича „Утопия“. Един от основните

¹ Маркс и Енгелс. Съчинения, Т. 19, С., 1967, с. 194—201.

² A. Croiset. M. Croiset. Histoire de la littérature grecque. T. I. Paris, 1896, p. 483.

³ E. Rohde. Der griechische Roman. Berlin, 1960, S. 483 ff.

наглед, които ще дадат простор на въображението в така очертаната най-обща рамка на мотива, става представата за острова като нещо завършено и ограничено, далечно и примамливо недостижимо.

Още твърде рано митът за златния век бива възпроизведен мимически в широко популярните в Гърция кронии и в римските сатурналии — ежегодни карнавални тържества в чест на Кронос (Сатурн), които символично възвръщат към идиличното начало на човешкия род. През тези дни на веселие, анархистична свобода и разпуснат живот в Рим не се обявява война, нито се наказват престъпници, отменят се социални институции и йерархически отношения, така че робите биват обслужвани от техните господари, а развързаният език не щади авторитети и светини. Давайки така изход на набраното в душата възбуждение и въдворявайки хармония между действителност и идеал, ритуалът постига едно катарзисно освобождаване от гнета на закони, морални норми и запрещения. Тъждествени по основния си патос със сатурналиите са множество сходни, периодически повтарящи се практики по различни части на света като древновавилонското чествуване „Сасаеа“, празника на глупците в средновековна Франция, фестивала „Апо“ на западноафриканското племе „Ashanti“ или жетвеното оргиастично тържество на народността Нос от Североизточна Индия.¹ Навред, както посочва Р. Елиът в своята статия „Сатира, сатурналиа и утопия“ (1965), карнавалът свързва каузално-генетически идеално-утопичното с реално-сатиричното начало, поради което ние можем да разглеждаме утопията като „секуларизация на мита за златния век“, а сатирата като „секуларна форма на ритуалната подигравка, присмех и инвектива“.²

Излезе ли извън сферата на митологично-култовите идеи, утопията се издига до самобитната интелектуална концепция за усъвършенстване на обществото, която в повечето случаи добива и една художествена форма, способна да внушава, да заразява, да действа на въображението и чувството. С напредъка на културата този вид творчество се диференцира от сатирата, но не загубва своята първична връзка с нея. Тяхната еволюция не минава без непрекъснати сложни отношения на взаимно проникване, търсене и отблъскване, тъй като сатирата се явява често пъти негативна утопия, а острият критически поглед върху пороци и аномалии на съвременното общество остава най-неоспоримият довод в полза на размисъла върху желаното.

В драматически съставените утопически трактати на Платон и в творчеството на Аристофан могат да се наблюдават както съприкосновението на обособилите се вече видове, така и следите на тяхното потекло. Без да е чужд на поетически патос и митическо въображение, философът-мечтател съзнава, че съвършената форма на общежитие, съществувала някога при Кронос, не може да бъде взета за образец на най-добро социално устройство. Материалните условия на живот не позволяват това, но както в „Политика“, така и в „Законо“ идеалните страни на безвъзвратно отминалия „златен“ век хвърлят светлина върху настоящото положение. Тъкмо недъзите на съвременността има пред вид Платон, когато създава своите утопически произведения. В „Държавата“ той не само описва едно образцово управление, където по мъдър план е определено мястото на всяка практическа или теоретическа дейност, но го противопоставя сатирически на отрицателните типове обществено устройство. През очертанията на рисуваната във фантазията хармония прозират реалните недъзи на тогавашния античен полис. В сравнение с „Държавата“, където се излагат логическите принципи на изграждане на съвър-

¹ L. Preller. *Römische Mythologie*. 3 Aufl. Berlin, Bd. II, 1883, S. 16; J. G. Frazer. *The Golden Bough*. 3 ed., vol. VI. The Scapegoat. London, 1920, p. 306—441.

² R. C. Elliott. *Saturnalia, Satire and Utopia*. — *The Yale Review*, 1965—1966, p. 536.

шен строй, в „Тимей“ и „Критий“ е налице един ярък пример за литературно творчество в разглежданата област — разказът на Атлантида. Тази идеализация на хилядолетното минало, оказала силно влияние върху разво­я на утопията, поразява както с правдоподобие­то на художествената фикция, така и с удивителната красота и хармония на преобразената от човешката ръка природа на легендарния остров. Докато Платон замисля едно социално устройство, въз­плъщаващо в закони и институции принципа на единството на свободния член на обществото и държавата, Аристофан критикува с без­примерна свобода пороците на своето време. Гениално развивайки примитивните форми на хулата, на дръзко-срамния комизъм и на сатурналистичната травестия, писателят въвежда в ред свои пиеси утопическата тематика като основа, от която релефно изпъкват недостатъци и извращения. В „Птици“ и „Плутос“ например се разработва мотивът за възстановяване златния век на справедливостта, докато „Лизистрата“ и „Жените в народното събрание“ са проникнати от атмосферата на сатурналията. Неслучайно идеалното управление, което осъществяват героините на последната комедия, напомня някои черти на Платоновата „Държава“, чийто съвършен строй неведнъж бива сравняван от философа на атинската академия с века на Кронос. И същевременно в „Жените в народното събрание“ Аристофан напада не само социалната несправедливост, но и утопичните представи с всичко доктринерско и противоестествено в тях. Тук, както и в забавния диалог между Правдата и Кривдата („Облаци“) се до­лавя един друг принцип на неговата сатира, по-късно споделян в много отношения от Т. Мор, Рабле и Суифт. Макар да осмива от гледище на идеала, писателят не се побоява да се присмее и над своите идеални представи. Вероятната атака срещу някои схващания на Платон подсеща за практиката на гръцките комици като Телеклид, които твърде рано пародират мита за златния век.

Утопиите въобще често стават обект на присмехили сарказъм и биват разглеждани по-скоро като литературни курioзи, отколкото като сериозни приноси към политическите проблеми на дадена епоха. При това недоверието може да дойде не само от страна на консервативно настроените умове, винаги склонни да се придържат към установените институции и да осъждат всеки опит за дистанциране от стереотипното. Макар че, обективно погледнато, утопиите изразяват най-дълбоките надежди на своето време и представят квинтесенцията на неговата прогресивна мисъл, за осъществяването им са нужни векове. Прозирайки в бъдещето, техните автори не могат да предвидят всички предстоящи промени, както и средствата за реализирането на своите идеални планове. Затова като повечето велики изобретения образцовите проекти на утопистите се оказват на първо време грубо издялани, необработени и неприемливи. Едва следващите поколения ги модифицират, коригират и довеждат постепенно в съгласие с истинските потребности и възможности на обществото. Тази естествена ограниченост в социалната перспектива се подсилва и от смелия оптимизъм на ранните утописти, пожелали чрез едно умствено усилие да възсъздадат историята на обществото и да спрат нейния ход при статичното съвършенство на сътворените във въображението идеални светове. Скептицизмът и реалистичната мисъл на сатирика идват тогава като необходим коректив към увлечението на ентузиаста, както това се до­лавя в ироничната усмивка на Платон над собствените му планове за ообществяване на човечеството. В съгласие с опита философът разглежда въображаемата си държава като химера, приложима само за богове, но непостижима за хората. В най-добрия случай тя ще служи като образец на индивидуално поведение, което желаещите биха могли да следват съобразно със своите възможности („Държавата“, X, 592 б). Запитан кога неговите планове ще се осъществят, Платон отговаря, „когато един кралски син стане философ“, позовавайки се на своя забележителен парадокс в „Държавата“.

че докато кралете не станат философи или философите крале, не ще има избавление от злото.

Сатирични и утопични настроения, реализъм и идеализъм долавяме и в структурата на римската стихотворна сатира, която се характеризира с два основни елемента: преобладаващ негативен дял, където се атакуют глупостта или порока, и една често пъти подразбираща се позитивна част, в която се утвърждават положителни качества, нравствени или граждански ценности.¹ Сатиричното начало надделява по обем и по значение и в творчеството на ритората-памфлетист от II в. Лукиан, който, както сам посочва в своя диалог „Рибарят или възкръсналите“, предпочита да изобличава недъзите на поколенията си, вместо да се доверява на човешките добродетели. Мотивът за сатурналията с мимолетната радост от възвръщането на златния век на земята се използва от Лукиан като идеал, спрямо който се измерва корупцията на времето.

Извън достиженията на античния свят следва да се отбележат многобройните утопични видения в Стария и Новия завет, в Апокалипсиса, в ранната християнска литература, у Августин и пр. Най-внушително се разкриват генетическите връзки между сатира и утопия у библейските пророци. Светът с неговите сложни социални, политически, национални и международни проблеми извиква патетичните порицания и вещателства на Амос, Исая, Йеремиа, Йезекиил наред с етическо-религиозни идеи за създаване на едно съвършено общество. Понеже концепцията за небето като обиталище на безгрешните е непозната за пророците, то техните идеални държави могат да съществуват само на земята. Неслучайно Йезекиил например прибегва до множество архитектурни и административни детайли, които стават така характерни за късните утопии на средните векове.

Влиянието на античността и раннохристиянската традиция се чувствава особено ясно през XVI в., когато се поставя началото на модерната утопия вследствие дълбоките социално-икономически и политически изменения на къснофеодалното европейско общество. Възраждането на този вид творчество в атмосферата на предреформационните проекти на хуманистите е в значителна степен почин и завоевание на Т. Мор, чиято „Утопия“ (1516) може да се разглежда като звено между социалните теории на древния свят и тези на новото време. Имайки пред вид мястото, което Т. Мор заема със своята книга в историята на социалните идеи и на социалната белетристика като предходник на Кампанела, Бейкън, Уинстепли, Хобс, Харингтън, Суифт и социалистите-утописти, неговата индивидуална творческа метода става особено интересна за всеки, който се опита да си уясни връзката между противоположните на пръв поглед утопични и сатирични тенденции. Социалното негодувание в първия дял на „Утопия“ и чистите съзерцания на едно разумно и справедливо общество във втората част са еднакво подвластни на тази личност, чието влияние все още не е отшумяло в някои области на мисълта и живота. Да се проследят взаимоотношенията между сатиричното и утопичното начало в забележителната творба на английския хуманист означава да се изясни живият принцип, който свързва утопията със съществуващата действителност. Предприемайки едно такова проучване в границите, наложени както от дистанцията във време и култура, така и от онези силни творчески въздействия на „Утопия“, които неволно ни отклоняват от непосредствените и реални нейни източници, следва да считаме нашата работа като ненапълно завършен опит за решаване проблеми от този вид.

2. *Някои гледища върху „Утопия“ на Т. Мор.* Трудността да се пише върху Т. Мор въпреки толкова обстояни и ценни проучвания произтича на първо място от сложността на проблематиката. Р. Емис — добре осведоменият изсле-

¹ M. C. Randolph. The Structural Design of Formal Verse Satire. — Philological Quarterly XXI, 1942, p. 368—384.

ловател на социалните корени на хуманистичната концепция на английския мислител — сполучливо изтъква препятствията, които възникват при опита за изясняване смисъла на духовна дейност и исторически процес, където своеобразно се кръстосват индивидуални качества и колективни предпоставки: „Т. Мор притежаваше такъв богат и разнообразен опит, обществото, в което живееше, беше толкова променливо и противоречиво, книгата му беше тъй многолика и с толкова скрити значения, че почти всяка празна спекулация относно „Утопия“ вероятно съдържа някаква доза истина, както и всяка добре обоснована хипотеза остава непълна и в известен смисъл едностранчива.“¹ Наистина лекотата в разбирането и обяснението не е винаги най-добрата препоръка при решаването на крайно занимателните проблеми на интелект, характер, творчество и социално-политически прозрения на една личност, която силно напомним Сократ по участ, утопически видения и развито чувство за ирония. Анализът на „Утопия“ предполага у изследователя и живост на ума, за да разбере проникателната игра на мисълта, и способност за сериозно вникване в същността на изложението, и воля за бавно отгатване, които изключват повърхностния поглед върху предмета. От друга страна, усложнения възникват и вследствие острата научна полемика около делото на Т. Мор, която следва да бъде засегната с оглед на интересувания ни проблем.²

Оценките тук се движат в противоположни посоки, при което у някои видни западни учени се забелязва явна тенденция към пренебрегване и омаловажаване на положителния идеал на Т. Мор. Все още се намират поддръжници на старата рискувана теза на Т. Е. Bridgett за „Утопия“ като шера (jeu d'esprit) на един ироничен дух, пълна с химерични планове за преустройството на човешкото общество, които не отразяват възгледите на самия писател.³ В духа на подобни схващания С. S. Lewis например се старае да докаже, че „Утопия“ е „книга, чието реално място не е толкова в историята на политическата мисъл, колкото в тази на фикцията и сатирата. Той я разглежда като „произведение, писано в час на отбих“, като „спонтанен изблик на интелектуално веселие, едно празненство на полемика, парадокс, комедия и (над всичко) инвенция, която гони много зайци и не убива нито един.“⁴ Силно натегнато и тенденциозно, това становище отхвърля както ролята на идейното начало в сатирата на Мор, така и грижливите анализи на обществените злини, ясните и блестящи антиципации за идването на едно безкласово общество. Излиза, че двете книги, от които е съставена „Утопия“, не могат да бъдат третирани еднакво. Обикновено се признава само първата, критична част, докато утопичният втори дял се разглежда като литературна приумица, зачитана по-скоро поради блестящото име на писателя, отколкото като съществен принос към обществените проблеми. „Моето гледище за първата книга — споделя един такъв изтъкнат биограф на Т. Мор като Е. Рейнолдс — е съвсем различно от отношението ми към втората. Първата книга е коментар на времето и тя борави не с книжни, а с реални лица... Аз всякога намирам първата книга за стимулираща духа, докато се прозявам над втората.“⁵ И в ценния си труд върху забележителната дружба на Т. Мор и Еразъм Ротердамски този учен твърди, че книгата на английския хуманист е „критика на съвременното общество, като ударението пада не толкова върху държавното устройство и икономиката на „Утопия“, колкото върху контраста

¹ R. Ames. Citizen Thomas More and His Utopia. Princeton, 1949, p. 13—14.

² Подобен очерк за различните оценки на литературното наследство на Мор в книгата на И. Н. Осиповский. Томас Мор. М., 1954, с. 124—167.

³ Срв. W. F. Campbell. More's Utopia and His Social Teaching. London, 1930; H. W. Donner. Introduction to Utopia. London, 1945, p. 16—17.

⁴ C. S. Lewis. A Play of Wit. — Twentieth Century Interpretations of Utopia. Ed. by W. Nelson. New Jersey, 1968, p. 66—68.

⁵ E. E. Reynolds. Three Victorian Views of Utopia. — Moreana. Angers, 1971, № 31—32, p. 209.

съ съществуващото състояние на нещата“. „Наистина — заключава Рейнолдс — безкритично е да се приема книгата много сериозно. Както забелязва Cherterton, Мор, основателят на всички утопии, използваше „Утопия“ като това, което тя е фактически — площадка за игра.“¹ В същия дух Т. S. Dorsh споделя: „Вярвам, че ключът за разбирането на втората книга може да се намери в думите, с които Лукиан завършва предговора към „Истинска история“: „Ще пиша за неща извън моя личен опит и опита на всеки друг, неща, които нямат и никога не биха могли да имат реалност. Така вашият ум не бива да вярва нито на една от думите, които изричам.“² Забравяйки, че сатирата и утопията могат да бъдат разбирани от гледище на една социална, но не и на една формална естетика, този автор допуска някои съвсем безкритични тълкувания на „игривостта“, характерна за езика и въображението на Мор, и на пристрастието на хуманиста към ироничната двусмислица. От друга страна, до противоречия се стига и когато „Утопия“ се разглежда изключително като сатира. Такъв е случаят с иначе интересната статия на Хайзерман „Сатирата в „Утопия“ (1963).“³ С доброто желание да отбегне двете крайни становища за книгата на Мор като „игра на духа“ и като „сериозен дидактически аргумент“ критикът сам изпада в едностранчивост, когато се опитва да изучи произведението единствено като сатира, без да взема пред вид утопичния елемент. Според Хайзерман основното тук е изобличителното намерение, което се разкрива ту пряко, ту косвено, диктувайки художествена форма и идейни развития. Свеждайки така цялото мисловно богатство на „Утопия“ до остроумна и проницателна критика на тогавашната действителност, той подценява съиздателно-утопичното начало, благодарение на което Т. Мор се врежда между големите фактори, подготвили нашата съвременност. Недооценяването на положителната страна във философията на хуманиста не позволява, от друга страна, да се разкрие правилно сатиричният дух на творбата, немислим без прякото притворение между действителност и идеал, между заслужаващи присмех нрави и едно достойно отношение към обществените интереси.

Ако посочените гледища отхвърлят „Утопия“ като идилическа фантазия или като хуманистична „игра на духа“ и в най-добрия случай са склонни да видят Т. Мор като социален критик, но не като социален строител, по-голям интерес представят за нас онези изследвания, които се опитват да изяснят мястото на „Утопия“ в историята на идеите на основата на подробна критика на философски, политически и религиозни течения на епохата. Но и тук оценките се определят в зависимост от идеали или интереси, за да се въздигат или омаловажават различни страни от богатото духовно наследство на Т. Мор. Един влиятелен специалист като Р. Чембърс например намира, че английският мислител принадлежи към последните хора на Средновековието. Предан на християнските идеали, Т. Мор поддържа идеята за католическа солидарност в политиката, корпоративния живот и общинското земевладение в икономиката срещу рудиментарните прояви на новото, възпалени в раждащия се капитализъм, в новия тип монархия, в протестантството и макиавелизма. Според това становище „Утопия“ ни връща назад към Платон и към Средновековието. Нейн идеал е „дисциплината, а не свободата“. Чрез Платоновата „Държава“ този идеал „отвежда към казармения живот на спартанския войн, а чрез опита на самия Мор възлиза към живота на монаха от картезиански манастир“⁴.

¹ E. E. Reynolds. Thomas More and Erasmus. London, 1965, p. 120.

² T. S. Dorsh. More and Lucian: An Interpretation of Utopia (1967). — Twentieth Century Interpretations of Utopia, p. 88.

³ A. R. Heiserman. Satire in the Utopia. — PMLA, LXXVIII, 1963, № 3, p. 163—174.

⁴ R. W. Chambers. Thomas More. Pinguin Books, 1963, p. 125, 129.

Крайностите, в които изпада Чембърс, извикват възражения на Р. Емис, потърсил друг начин на обяснение, по-съобразен с фактическото положение: „Утопия“ не е случайно произведение на индивидуален гений, но продукт на атаката на капитализма срещу феодализма, част от критиката на средната класа и на хуманизма над упадъщия социален ред. Оттук следва, че каквото и да е извялякъл Мор от Платон, Августин и Тома Аквински, той е много по-значителен за нас като предшественик на Дидро, Джеферсън и Сун Ят-сен. Макар и да е истина, че в „Утопия“ е налице известна антикапиталистическа тенденция, която иде от средновековния идеализъм и от ембрионалния социализъм на автора, сърцевината на книгата е републиканска, буржоазна и демократична — резултат на опита на Мор като делови човек, като политик и реформатор от типа на Еразъм.¹ Колкото и основателни да са тези схващания, не бива по думите на И. Н. Осиновски идейното наследство на „Утопия“ да бъде без всякакви уговорки изтълкувано в полза на буржоазните симпатии на Т. Мор. „Макар възникването на хуманизма да бе свързано с генезиса на капитализма — забелязва уместно съветският учен, — самите хуманисти по-малко създаваха себе си като идеолози на определена класа, а често пряко изразяваха своята враждебност както по отношение на господстващата класа, така и към „рицарите“ на първоначалното натрупване...“²

Докато Емис за разлика от повечето западни изследователи се интересува от социалните предпоставки, Е. Сурц, привлечен от чисто субективните, психологически закономерности, изучава идеите на Мор във връзка с типичните процеси на мислене у неговите съвременници. Той убедително показва, че въпреки наличието на „схоластични черти и следи“ хуманизмът на Мор не е този на средните векове, но този на северния Ренесанс.³ Обаче, разкривайки връзката на комунистическия идеал на „Утопия“ с религиозно-етическите търсения на Еразъм, Колет, Фичино, Бюде, този виден съвременен учен е склонен да ограничи прозренията на Мор до християнското учение.⁴ Нещо повече, в разсъжденията му се прокрадва познатата неоснователна теория за „Утопия“ като продукт на чистото изкуство, като „литературно произведение, а не като сериозен документ, който очертава безпристрастно аргументите за и против комунизма.“⁵ Сравнявайки доста едностранчиво откъм жанр книгата на Мор с „Похвала на глупостта“ на Еразъм, Сурц намира и в двете произведения елементите на реторическата декламация, откъдето тегли заключението, че в „Утопия“ е налице „характерната черта на декламацията“ — „преувеличаване предимствата и омаловажаване недостатъците на комунизма“⁶.

На хуманитарно-етическа основа е склонен да построи анализа си на „Утопия“ и друг съвременен учен — Дж. Хекстер. Неудовлетворен от концепциите на Чембърс и Емис, той намира в това произведение едно недоверие към природата на човека и един скептицизъм, засегнал самия корен на живота: „Песимизмът на Т. Мор беше неизкореним, защото беше част и дял от неговата християнска вяра... Макар и да се хранят в богатия чернозем на собственческото общество, бяха овлажнени от непресъхващия поток на греха.“⁷ Според Хекстер институциите на „Утопия“ са „икономически по форма, но не и по цел“⁸. Тясна задача е да дисципли-

¹ R. Ames. Цит. съч., с. 6.

² И. Н. Осиновский. Цит. съч., с. 147—148, сръ. с. 158.

³ E. Surtz. The Praise of Pleasure. Philosophy, Education, and Communism in More's Utopia. Harvard University Press, 1967, p. 3.

⁴ Пак там, гл. XIV, с. 160 и нт.

⁵ Пак там, с. 190.

⁶ J. H. Hexter. More's „Utopia“, the Biography of an Idea (1952). — Twentieth Century Interpretations of Utopia, p. 59.

⁷ Пак там, с. 58.

линират порочното в човешката природа, но тъкмо всичко зло и извратено у хората (леност, алчност, гордост) е най-голямото препятствие за реализирането на идеала.¹ Това схващане извиква възражения, тъй като идейното богатство на „Утопия“ едва ли може да се вмести в тесните рамки на християнската етика, която разглежда недъзите на времето не като обществени злини, а като индивидуални грехове. Отзвук на трагическите конфликти на епохата, социалната философия на Мор е насочена към много по-съществени проблеми. Предпазена както от всякакъв повърхностен ентузиазъм, така и от опасностите на една резигнация, която убива волята за дела и творческите сили, тя борави с фундаменталното: държавата, класите, собствеността. Откривайки основната причина за отрицателни явления в частната собственост, Мор гради нови социални институции, дава идеали, чрез които може да се реализира здравата хармония на човешкия дух.

За разлика от повечето западни критици, които не отдават нужното значение на ролята на „Утопия“ за развитието на социалистическите идеи, прогресивният английски учен Л. Мортън разглежда книгата на Мор като „звено между аристократическия комунизъм на Платон и инстинктивния примитивен комунизъм на средните векове, от една страна, и научния комунизъм на XIX и XX в., от друга“². Голямата заслуга в това отношение се пада обаче на съветската наука преди всичко в лицето на акад. В. П. Волгин. За този крупен историк на социалистическите идеи „Утопия“ е книга, в която за първи път са формулирани ред положения на утопическия социализъм, на което се дължи и нейната притегателна сила: „Можем условно да говорим за елементи на социализъм в древния свят, като под това разбираме потребителския комунизъм, представата за общност на богатата в зората на човешкото общество, неопределената идея за организиране на общественото производство и пр. Но всичко това бяха само намеци, мисли, разхвърляни и несвързани в единна система. Ние трябва да отчитаме тяхното съществуване, изследвайки вероятните литературни извори на „Утопия“. Мор като хуманист добре познаваше Платон и другите гръцки автори, отразили в своите произведения тези идеи. Мор споменава в „Утопия“ легендарния комунизъм на ранните християнски общини. Възползувал се от тези мотиви, Мор построи ново, всестранно обмислено цяло, каквото не беше в състояние да даде древната робовладелческа култура. Като завършена система от възгледи утопическият социализъм можеше да възникне само на основата, създадена от ръста на капиталистическите отношения. И заслугата за първото изложение на тази система принадлежи безспорно на Мор.“³ Идеите на Волгин, както и заложените от Е. В. Тарле⁴ традиции на руската наука в изследването на „Утопия“ намират своето развитие в съдържателната монография на И. Н. Осиновски „Томас Мор“ (1974), където се разкрива отношението на английския хуманист към големите социално-икономически явления и политически събития на епохата, изяснява се неговата роля в идеологическата борба на Възраждането. Стакт и научна добросъвестност авторът се справя с множеството противоречиви гледища, за да очертае убедително мястото на мислителя от XVI в. в еволюцията на обществените идеи. Широта на погледа при изяснение на хуманизма, начетеност в специалната литература, задълбочен и прецизен анализ — това са някои от качествата на изследването на Осиновски, което подкупва и с всичката сила на симпатията на учения към личността и делото на Т. Мор.

3. *Сатиричното и утопичното начало в „Утопия“*. „В английската утопия като в огледало се отразява в повече или по-малко изопачен вид истинската ис-

¹ J. H. Hexter. More's „Utopia“, the Biography of an Idea (1952), — Twentieth Century Interpretations of Utopia, p. 65.

² Л. А. Мортън. Английская утопия. М., 1956, с. 73.

³ В. П. Волгин. Очерки истории социалистических идей. М., 1975, с. 124—125.

⁴ Е. В. Тарле. Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени. СПб., 1901.

тория на Англия“ — отбелязва Л. А. Мортън, посочвайки потребността от изострен усет за реалното и от пряк досег със света като необходимо условие за едно творчество, чиито големи представители са окръжавани неведнъж с ореола на ясновидци и пророци или са били пренебрегвани като безпочвени фантасти.¹ В тясна зависимост от богатия личен опит, свързан с дълбоки реакции в настроени и мисъл, трябва да бъде изучавана и утопическата тема в творчеството на Т. Мор. Тя има своите корени в рано породилото се будно чувство за социална справедливост² и в неудовлетвореността на един човек, надзърнал с критическо око в политика, икономика, религия, образование, обществен и личен морал. От друга страна, като всички големи открития прозренията на Т. Мор не скъсват абсолютно с обществената мисъл, с културата на миналото, нито с духовните търсения на настоящето и стоят в органическа връзка с извършения от предходници и съвременници. Неговите идеи са повлияни както от античните и раннохристиянски мислители и утописти (особено от Платоновата „Държава“, която бива отново открита и преоценена през тази епоха, от произведенията на Аристотел, Епикур, Цицерон, от Новия завет и трактатите на Августин, Тома Аквински и пр.), така и от най-същественото и исторически значителното в дейността на оксфордските учени Джон Колет, Уилям Гроцин, Томас Линакр и тясно свързания с техния кръг Еразъм Ротердамски.

Поставяйки решението на обществените проблеми на нравствено-религиозна и хуманитарна основа, Джон Колет и неговите съмишленици искат да излекуват социалните пороци чрез възраждане на истинската християнска етика и чрез ново хуманистично образование, в което видна роля играе търсецният и независим дух на античността. Оттук идва интересът на Колет и Еразъм към критическо издание на оригиналните, непотъмнени от стерилната диалектика на тогавашните богослови текстове на раннохристиянската литература, с което се нанася удар на схоластическата наука и на всичко култово-церемониално и догматично в католическата религия. Но докато тези напредничави умове на предреформационната епоха се проявяват повече като критици на остарялото и показват интерес към решаване на належащи проблеми на времето, авторът на „Утопия“ ги надвишава със своята отзивчивост за скритите тенденции на общественото развитие, със способността си да предугади и нарисува в ярки краски картината на бъдещето. Нищо чудно тогава, че докато Платон в „Държавата“ има пред очи по-абстрактната цел да изясни справедливостта, юристът, парламентаристът и дипломатът Мор се интересува в „Утопия“ от решението на актуални обществени проблеми. Неслучайно първите подтици към един положителен идеал, надраснал епохата и нацията, са фактически извикани от съществуващата действителност и са ориентирани към нея. Те са немислими без предприетата от Мор широка социална анкета върху големите икономически и политически изменения на къснофеодалното английско общество, в чиито недра се заражда капитализмът. Очевидно сатирата е необходим елемент на произведението, чието заглавие дава названието на литературно-философския вид утопия. Това налага да се обърне внимание и на ония сатирически опити на Т. Мор, които са писани преди и по време на създаването на „Утопия“. Те хвърлят светлина върху процесите на мисълта, на които дължи възникването си забележителната книга и следва да се разглеждат като нейно съществено допълнение.

Такъв е случаят например с политическите мотиви в оригиналните поетически работи на Т. Мор, писани между 1509 и 1515 г. предимно във формата на популярната латинска епиграма. Преки наблюдения от живота и влияния на античните републикански традиции пораждат социалното негодувание в тези творби, което

¹ Л. А. Мортън. Цит. съч., с. 17.

² Св. писмото до Джон Колет: *The Correspondence of Sir Thomas More*. Ed. by E. F. Rogers. Princeton, 1947, p. 6—9.

приема понякога по-радикален характер, отколкото в „Утопия“.¹ Същински елементи на една автобиография, стихотворенията привличат вниманието както с безпощадното изобличение на кралския деспотизъм под впечатленията от беззаконията на Хенрих VII, така и с хуманистичната утопия за просветения монарх, намерила своя най-ярък израз в поемата от 1509 г. „В деня на коронацията на Хенрих VIII“. Показателен е фактът, че първото издание на оригиналните и преводните епиграми на Т. Мор бива отпечатано през 1518 г. в една книга с „Утопия“.

Още по-голям интерес с оглед на разглеждания проблем представлява незавършената „История на Ричард III“ (1514—1518), тясно свързана с „Утопия“ по тематика, драматично движение и жанрови особености. Мор създава сатирическа биография или по-точно своеобразна негативна утопия, разкривайки своята хуманистична политическа доктрина не пряко, както е случаят с епиграмите, а по косвен път посредством един такъв ярък отблъскващ пример като уродливата фигура на Ричард III. Всичко единично и исторически ограничено в нравствен лик и ръководни принципи на безогледния узурпатор бива осмислено в противовес на общественния идеал като нещо типично и символично за политическата система на управление в условията на кралския деспотизъм. Както показва Р. Райтер в интересното си изследване от 1970 г., Т. Мор оригинално използва за целите на желаното внушение формата и моралистичните тенденции на животописа. Докато в повечето случаи този популярен през Възраждането вид на историографията се посвещава на изтъкнати личности, чиито дела и истински човешки качества трябва да повлияят благотворно върху нравите, английският хуманист изработва своята характеристика на Ричард III в диаметрална противоположност с обичайна тематика и традиционни цели: „Ако злото е извращение на доброто — пише Райтер, — тогава извращението е ключът към характера на Ричард, така както Мор го вижда — извращение на естествената роля на човека като син, брат, чичо и крал. Ако по-нататък извращението е моралният ключ към характера на Ричард, тогава ключът към литературния израз на това извращение е инверсията — инверсия на обикновената цел на една литературна форма. По този начин тема и форма се подсилват една друга, понеже, както предполагам, Мор използва литературна форма, грубо казано, биографическата, но вместо да изобрази достоен за подражание мъж, той предлага портрет на съвършено покварен човек, чийто живот и дела го довеждат в края на краищата до гибел.“² Така по пътя на прозорливия анализ на английската политическа история и изучаването на античните образци (Плутарх, Тацит, Светоний) Мор създава особен жанр, близък по техника до „Утопия“ — преобърнат панегирик („inverted panegyric“) или апология, възникнала по силата на контраста. Поради ироничния шок от инверсията при отговарянето на идеалния образец характеристиката на Ричард става още по-красноречива и действена. За същата цел служат не само познатото от Плутарх изкуство на животописа, но и техниката на агиографската книжнина, използвана при разказа за раждането на Ричард — същинска диалогична версия на известната схема на описание в житията на светците.³

Свързани с проблема за по-съвършени държавни форми, сатирическите и утопичните мотиви в епиграмите и в „Историята на Ричард III“ намират своето развитие в „Утопия“. Замисляйки книгата, Мор решава да сведе в система своите наблюдения и да даде израз на прояснения си опит, на идеала си, на виденията си за нови социални възможности на човечеството. Интересно е

¹ Срв. епиграми № 91, 93, 94, 97, 182, 227: Т. Мор. Эпиграммы. История Ричарда III. М., 1973.

² R. E. Reiter. On the Genre of Thomas More's „Richard III“. — Moreana, № 25, 1970, p. 8.

³ Пак там, с. 12—14.

да се отбележи, че след като създава първо утопичната втора част на произведението, авторът изпитва потребност да постави своята градивна реформа в точния контекст на едно сатирическо изложение на най-актуалните проблеми на своето време. За тази цел той пише въстъпителен отдел, където, владен в интересите на деня, обсъжда палещите въпроси на тежкото политическо и социално положение, размишлява за гражданския дълг и за реалните възможности на действие при дадените обстоятелства. Тъкмо в този момент, когато проличава цялата пропаст между съкровени блянове и обективни условия — контраст, който дава отправните точки на цялата концепция, — той поставя въпроса, дали има надежда идеалите на „Утопия“ да се осъществят в Европа. С цялата си гнетяща атмосфера се явяват тогава съмнения, тежки предчувствия, трагически раздвоения между здрава житейска философия и утопични пориви към едно по-честито бъдеще при живата потребност от възстановяване на вътрешната хармония. Така първата и втората част се оказват органически свързани, поради което би било уместно да се говори за наличие на два елемента — критически и положителен, които се срещат в цялата творба, като навлизат и в най-незначителните похвати на структурата.

Началото на „Утопия“ напомня пътен мемоар, който носи едновременно и документален, и личен характер. Със старание за точно предаване на правдата Т. Мор разказва историята на своето посланичество във Фландрия през 1515 г. за уреждане на търговски и дипломатически конфликти, отчита делови срещи и беседи с известни представители на чуждата дипломация, съобщава биографични сведения за сърдечната си дружба с нидерландския хуманист Петър Егидий. Внушил така впечатлението за достоверност, той подготвя четците да възприемат фиктивните лица и събития, които неусетно въвежда в своето изложение. Наред с взетите от живота с истинските им имена обществени дейци се появява необикновената фигура на един измислен герой — португалския пътешественик Рафаел Хитлодей, приятел на П. Егидий и спътник на Америго Веспучи. Чужденецът се оказва своеобразен странствуващ философ, който е пресичал неведнъж океана, живял е сред непознати народи и може да задоволи интереса на Т. Мор и П. Егидий относно преимущества и недъзи в управлението на много държави. Наблюдение и измислища си сътрудничат постоянно, тъй като авторът прави Хитлодей активен участник в беседите върху най-наболените въпроси на деня, а по-късно описва образцовото държавно устройство на фантастичния остров Утопия като нещо, доловено с очите и чувствителността на героя. Комбинирайки така реално и въобразено, Т. Мор иска да отчужди читателя от традиционните представи за живота, да наруши обичайната инерция на мисълта, за да проличи всичко противоестественно и безчовечно във всекидневната английска действителност. От друга страна, той подготвя своята аудитория да възприеме реалността на една нова хипотетична истина, за която все още липсва потвърждението на опита. Създадената илюзия за действителност има много общи черти с правдоподобие на Лукиан и Суифт, които описват с толкова фактически подробности пътешествия и прекеждия на героите си. Че и съвременниците на Мор са познавали добре техниката на двусмисленото сливане на факти и фикция, личи от практиката на авторите на знаменитата немска сатира срещу обскурантизма „*Epistolae Obscurorum Virorum*“ (1515). В това живо и духовито произведение невежеството и религиозният фанатизъм биват осмислени под маската на писма на теолози по повод издадения от хуманистите сборник „*Clagorum Virorum Epistolae ad Reuchlinum*“ (1514) в защита на учения Йохан Ройхлин. Мистификацията успява сред широката аудитория, която, без да е в състояние да отдели факта от фикцията, приема съчинението за дело на самите схоластици. Публикуваната година по-късно „Утопия“ упражнява същия ефект върху някои непросветени четци, приготвили се да търсят щастливия остров.

Но проникателният читател, който долавя работата на мисъл и въображение, скоро отгатва у Хитлодей една традиционна фигура, способна на безброй превъплъщения през вековете. Това е познатият още от късния древногръцки приключенски роман (Евхемер, Ямбул и др.) образ на пътешественика, който разказва за предимства и недостатъци на посетените незнания страни и комуто понякога се удава да срещне едно идеално общество. По времето на Мор популярният сатирическо-утопически мотив за странствуването в далечни земи се пробужда за нов живот под влияние на великите географски открития. Наложили цялостна преоценка на гледища и теории, тези големи събития дават множество сензации за околото и духа, будят мисли, удивления, стимулират свободното и творческо въображение, онова живо и младежко качество, което играе немалка роля за появата на утопичните прозрения. Добре запознат с мемоарите на Америго Веспучи (1507) и със съчинението „За новия свят“ от 1511 г., Т. Мор е бил повлиян от тези книги не само в разказвателната си техника, но е взел под внимание и съобщенията за първобитната чистота на нравите у дивите племена, напомняща легендите за златния век. Като използва умело известната сюжетна схема с всички реалистично-сатирични и фантастично-утопични елементи, той преобразява нейния герой в хуманист, тръгнал по света да търси едно никъде несъществуващо съвършено общество. Забавната игра с името Хитлодей, означаващо буквално „опитен в празните приказки“¹, подесча за онази странна ирония, с която Еразъм Ротердамски дочува във фамилното име на Мор гръцката дума *μωγία* (глупост), приближавайки така парадоксално хуманистичната мъдрост и глупостта.² Че и авторът на „Утопия“ е целел подобен ефект, личи от желанието му да представи Хитлодей едновременно като мъдрец, който казва истината под маската на безразсъдството, и като хуманист, чиито съкровени идеали са нелепост в тогавашната действителност.

Интересно е да се наблюдава как в рамките на обичайния мотив за странствуванията на героя-пътешественик Т. Мор съгласува една широка наблюдателност с вкус за лична изповед. На равни права в сюжета участвуват и собствената личност на автора, и Хитлодей, така че докато единият герой не се стреми към коренна социална обнова и се застъпва за политика на компромиси и бавна промяна, другият, проникнал в основните причини за недъзите в частнособственическото общество, не вижда ползата от постепенните реформи. Излизайки от тези различия, някои изследователи разглеждат Хитлодей като духовен автопортрет на писателя, други, напротив, отъждествяват в идейно отношение Т. Мор с неговия двойник в книгата. Много по-правилно са обаче онези учени от по-ново време, които не са склонни да разглеждат било единия, било другия образ като едностранично превъплъщение на автора.³ Психологически погледнато, уместно е да се говори за вътрешно раздвоение, за потребност от мислено общуване със себе си. Хуманистът ни въвежда в настроения и идеи, преживени от самия него, като разкрива своята личност и в двата противоположни характера — в утописта-мечтател Хитлодей и в човека на делото и дълга „Т. Мор“. С тази цел комбинира мотива за пътешествието в далечни земи с един Платонов диалог, за да може да

¹ В презимето Хитлодей се долавят гръцките думи *εἶλος* (празни приказки) и *δαίος* (опитен).

² Еразъм Ротердамски. Похвала на глупостта (1509). Предговор на автора. У Т. Мор Еразъм открива една личност, сходна по духовни стремежи, по живот на ума и усет за тънко осмиване. Хармонията на вкусове и светоглед довежда скоро до едно чисто приятелство, в чиято благотворна атмосфера на взаимни поощрения и разработени чрез общи размисли идеи се създават забележителни произведения като „Похвала на глупостта“ и „Утопия“.

³ Срв. М. П. Алексеев. Славянские источники „Утопии“ Томаса Мора. АН СССР. М., 1955, с. 19—20; J. A. Мортон. Цит. съч., с. 63; E. Surtz. Цит. съч., с. 182; D. M. Bevington. The Dialogue in Utopia; Two Sides of the Question. — Studies in Philology, LVIII, 1961, p. 496—509.

вмести в главите на различни хора многообразието на мислите си, да разкрие своята оригинална вътрешна драма и да прецени безпристрастно възможностите да се съчетае действителността с идеала. От друга страна, в композиционно отношение разговорът между „Т. Мор“ и Хитлодей напомня похватите на Хораций и Ювенал, които имат навика да поставят своята сатира в рамката на известен разговор или спор между самия сатирик и едно друго лице, създавайки така полу-драматична ситуация.¹

Под маската на своите двойници авторът ни въвежда в тежките часове на съмнения и вътрешна борба през 1515—1516 г., когато пред него застава дилемата да се отдаде ли на активна политика или да се оттегли от обществения живот в спокойната атмосфера на духовния труд. Той, който никога не бяга от строгата самокритика, у когото будната съвест на призвания държавник винаги стои като съдия над мислите и делата, ни поставя пред сложните проблеми на дълга и обществен морал с всички трагизъм на предугадената лична орис. Докато Хитлодей, заслепен от своя утопически идеал, счита практическата политика за безплодна и се отдава на песимизъм и бездействие, „Т. Мор“, реалист в предвижданията и желанията си, иска да прецени възможностите, които чертаят налични сили и обективни условия. В разговора между двамата доводите за и против се основават на едно богато документирано критическо обследване на вътрешна, външна и фискална политика. Безпощадният анализ на действителността предполага и подготвя надреалната, но убедителна за ума и въображението ни истина, която се разкрива в утопичната втора част на произведението.

Вероятно по цензурни съображения възловите проблеми на икономическото положение на Англия, социалният паразитизъм и съдопроизводството се изнасят като спомен на Хитлодей за разговорите, които е водил по вътрешнополитическите въпроси през 1497 г. в дома на видния църковен и държавен деятел кардинал Мортън дванадесет години преди идването на Хенрих VIII на власт. Включени в рамката на по-обхватната дискусия между Хитлодей и „Т. Мор“, тези беседи разкриват не само силата на автора като сатирик, но дават представа и за неговото дарование на хуморист, школувал у Лукиан.² Пъстрият сценарий с комическите тишове на бърбиви и сприхави натури, с фарсовите епизоди и тривиалните доводи, които срещат скрушителен отговор, отстъпва обаче бързо на един удивителен по своята проникателност анализ на сложната динамика на социалния организъм.³

Спирайки се на замисъла на „Утопия“, Еразъм споделя в писмо до Улрих фон Хутен от 23. VII. 1519 г.: „Утопия“ той (Т. Мор) създаде с намерение да покаже по какви пътища стигат до упадък държавите, но главно имаше пред вид Британия, която беше дълбоко изучил и опознал.“ Сатирически изобразената в книгата обществена криза е свързана с наченките на капитализма, който по силата на характерните за Англия условия започва да се развива в търговията и селското стопанство и едва по-късно в промишлеността, останала дълго време на нивото на дребното производство.⁴ Новата търговска класа, заинтересована от износа на вълна, насочва своите капитали към увеличаване площта на пасбищата. Това се оказва изгодно и за лендлордовете, запазили собствеността над земята и след като по-голямата част от обработващите я селяни се освобождават

¹ Св. Хораций. Сатири, I, 9; II, 1, 3. Ювенал. Сатири, 3.

² За преводите на Лукианови диалози от Т. Мор у И. Н. Голенищев-Кутузов вж. Т. Мор. Романские литературы. М., 1975, с. 89—96.

³ Като признават обществото за необходим обект на изследване, вникват в социалните явления и правят съзнателни опити да създадат един по-щастлив свят, утопистите се приближават до социологията. Неслучайно Огюст Конт, създателят на термина „социология“, е ученик на Сен Симон.

⁴ Св. Л. А. Мортон. Цит. съч., с. 45—48; R. Ames. Цит. съч., с. 29. Св. също целия отдел „Късният феодализъм в Англия и Европа“ (с. 23 и н. т.); Е. В. Тарле. Цит. съч., гл. II.

от крепостна зависимост. Започналият процес на насилствено обезземляване на „свободните“ арендатори, улеснен от юридическите права на владетелите, става още по-болезнен поради факта, че темповете на експроприацията далеч надвишават ръста на потребността от работни ръце в градовете. Две форми на частната собственост — търговският капитал и правото на лордовете над земята — се съединяват, за да предизвикат един аграрен преврат, който, започвайки от последната четвърт на XV в., безпрепятствено се разраства, подпомогнат от социалната слабост на засегнатите и от половинчатите предпазни мерки на правителството. „Вашите овце — пише Т. Мор, обръщайки се под маската на Хитлодей към едрите земевладелци, — са така кротки, обикновено се задоволяват с толкова оскъдна храна, а сега, както се говори, са станали тъй лакоми и ненаситни, та гълтат дори хора, съсипват и опустошават нивите, домовете и градовете ви. Затова във всички области на кралството, където се добива по-тънка вълна и поради това по-скъпа, там благородниците и знатните, даже и някои абати, тия свети люде, не се задоволяват с ежегодните доходи и лихви, които обикновено се увеличаваха от именията, оставени от техните предци. Те не смятат за достатъчни доходите си за своя празен и разкошен живот, който не носи никаква полза за държавата, а даже ѝ вреди. Затова не оставят в своите имения никаква орна земя, а всичко определят за пасбища, събарят къщи, разрушават селища, като оставят само храмовете за кочини“ (с. 77).¹

Тези добре познати редове от „Утопия“, проникнати от съзнанието за неизбежната несправедливост на новото буржоазно общество, неслучайно привличат вниманието на Маркс при работата му над първия том на „Капитала“.² Въвеждайки в прозорливото изследване на причини и последици от обезземляването на селяните, те разкриват и майсторството на сатирика Т. Мор, който умело владее техниката на различните реторически похвати за въздействие върху публиката. Изоставил прозаични наблюдения и суха дидактика, той прибегва до фигуралния и хиперболичен език на една нова басня, съгласна в гротескната метафора за ненаситните овце. Необикновени и ексцентрични детайли разтърсват нашите обичайни представи, сблъсквайки ни с хаоса на хищнически инстинкти и антисоциални прояви, докато в същото време студената ирония обгръща нестихналото озлобление против тъмните разрушителни сили.

Симпатиите на Т. Мор са изцяло на страната на разорените дребни производители, принудени да станат наемни работници или в повечето случаи скитници и крадци, преследвани от едно варварско законодателство. Трябва да четем потресните описания на участието на тези предходници на пролетариата, за да се вживеем в дълбокото страдание, което подхранва устрема на автора към идеалната правда. Неговата социална утопия се формулира отначало чисто негативно като антипод на съществуващите политико-икономически и правни отношения. Вече в рамките на разглежданата тук сатирична първа част на произведението авторът влага малки екскурси за живота във въображаеми страни, където са коригирани някои от атакуваните недъзи на английската действителност. Такъв е случаят например с проблема за нарастващата престъпност и за всичко безчовечно и неуспешно на смъртното наказание като средство за нейното предотвратяване или ограничаване. Енергичното изобличение на социалните пороци, които пораждат и усилват тези нетърпими аномалии, намира опора и в разказа за хуманната практика на несъществуващите „полилерити“ да заставят закононарушителите да работят в полза на обществото. Язвителна реч и косвено внушение се допълват взаимно, за да разкрият тревогите и надеждите на хуманиста, неговия повик за по-висока човештина, идеалите му за радикално подобряване на иконо-

¹ Всички цитати от „Утопия“ са по изданието Т. Мор. Утопия. С., 1970.

² К. Маркс и Ф. Енгелс. Сочинения. Т. 23. М., 1960, с. 731, 746.

мическо и нравствено битие. „Законът — мисли юристът Мор, предлагайки една реформа на съдопроизводството, която ще бъде подхваната от някои прогресивни умове в Англия едва към края на XVIII в., — е строг само дотолкова, доколкото е необходимо да унищожи пороците, но да запази хората“ (с. 87). Другаде, както например при въпроса за социалния паразитизъм на цели съсловия (лордове, духовенство, наемни войски, слуги и пр.), авторът прибягва до неукротимото памфлетно изобличение, което подготвя и обяснява проекта за премахване на това отрицателно явление във втората част на книгата. Навред той се интересува не за фантоми, а за правдата на обществените условия, загрижен по-скоро за премахването на конкретните злини, отколкото за създаване на фантастични светове.

Минавайки към трудностите на външна и фискална политика, Т. Мор сменя въображаемата сцена в дома на кардинал Мортън от 1497 г. с непосредствеността на разговора между своите двойници върху гражданския дълг и реалните възможности за действие в условията на кралския деспотизъм. Надзърнал в обществата с недоверие и сарказъм, Хитлодей иска да „докаже на практическия политик“ „Т. Мор“ цялата безплодност на опитите да се повлияе на монарха за осъществяване на необходимите реформи. Мислено той се пренася на едно въображаемо заседание на съвета на френския крал, където всички държавници се надпреварват в агресивните си проекти и никой не обръща внимание на повика за мир, нито на примера на разумните „ахорийци“, отказали се завинаги от завоевателни амбиции. Ако на пръв поглед сатирата тук е насочена срещу намесата на Франция в италианската политика, косвено тя засяга претенциите на английския крал върху френския трон.¹ Нищо отрано Хитлодей не вижда и във фискалната политика на Тюдорската монархия, като порицава жлъчно начините, с които Хенрих VII довежда до бедствено състояние своите поданици, обогатявайки себе си. Дълбоко отвратен от злото, героят усилва дисхармонията между действителност и идеал, като припомня образцовите институции на друг съвършен народ (т. нар. „макарийци“). От частностите той крачи към дълбоки обобщения върху държавата, класите, собствеността и всички фактори на социалната динамика: „Там, където има частна собственост, и там, където всичко се мери с пари, едва ли е възможно правилно и благополучно да се ръководи държавата. В противен случай би трябвало да се смята за редно най-добрите блага да отиват в ръцете на най-лошите или да се смята за щастлив строй оня, при който всичко е поделено между малцина, които са ненаситни за наслади, докато останалите живеят в пълна мизерия“ (с. 107). Основавайки своите идеи върху здравата концепция на икономическия детерминизъм, авторът може да разшири опита чрез мисълта си и да проникне далеч в бъдещето на назряващите социални реформи. От друга страна, страстната потребност да се схващат зад наглед случайното и временното дълбоката обща основа и социалният закон обяснява защо сатирата на Т. Мор запазва своята актуалност и днес, макар че е така тясно свързана с особените исторически, национални и културни условия: „Когато наблюдавам и се замислям върху всички държави, които в момента процъфтяват някъде, нека бог ми е свидетел, аз не виждам нищо друго освен едно съзаклатие на богатите, които под закрилата на държавата се грижат за своя полза“ (с. 220—221).

Прозрял експлоататорската същност на държавата в класовото общество, Т. Мор не храни каквито и да е било илюзии относно възможността да се излекуват социалните недъзи без пълното унищожение на частната собственост. Но той разбира и цялото практическо безсилие на своето негодувание, и могъществото на порицаната институция. Докато обаче всичко утопично и неосъществимо за момента в неговия идеал го тласка към резигнация и песимистична ирония, умът му, волята му, дългът му го призовават да бъде човек на делото. Под

¹ R. W. Chambers. Цит. съч., с. 147.

маската на своите двойници авторът иска да намери изход от противоречията в заобикалящата го действителност и в самия себе си. На безкомпромисните гледища на Хитлодей „Т. Мор“ противопоставя един светоглед, съобразен не с утопните, а с дадените житейски и обществени условия: „Ако не биха могли из корен да се изтръгнат неправилните схващания, ако според твоето искрено убеждение не можеш да излекуваш дълбоко вкоренените пороци, не трябва поради това да изоставиш държавата, както и корабът не трябва да бъде изоставен по време на буря, понеже ти не можеш да спреш ветровете“ (с. 104). Необходими са следователно приспособяване към променливите обстоятелства, поврат към една или друга тактика, за да се догонват най-резултатно обективните възможности за постепенно усъвършенствуване. Но възраженията на Хитлодей улучват рискованите страни на едно такова компромисно поведение, което разполага към колебания, към противоречия, към трагическо самочувствие от нарушена идейна и нравствена линия: „Освен това — забелязва героят, — когато човек попадне сред такива колеги, които могат по-лесно и най-почтения мъж да покварят, отколкото те сами да се поправят, той не може да подбере нищо, с което да им принесе някаква полза. Или той ще се поквари от техния извратен обичай, или пък, оставайки си без пороци и невинен, ще служи за прикритие на чуждата поквара и глупост. Няма никаква надежда, че може да се обърне нещо към по-добро по оня твой околел път“ (с. 107). Дирейки начин да примири потаената си мечта с реализма в предвижданията си, авторът ни разкрива цялата трудност и отговорност на избора, на който той се решава дълго време след написването на „Утопия“. Едва към края на 1517 г. Т. Мор приема предложението на Хенрих VIII и постъпва на кралска служба при ясното съзнание за фактическото положение на нещата. В своя жизнен път той прилага към различни проблеми и двата начина на действие, а това уравновесяване на противоположните тенденции е дял на една цялостна и силна натура. Що се отнася до най-общото заключение, което може да се тегли от разговора на Хитлодей и „Т. Мор“, то е мисълта, че постигането на по-съвършен обществен ред предполага не само антиципиране на един бъдещ свят, но и потребност от реализиране на най-добрия възможен свят, тъй като човечеството не може да надрасне условията на своето съществуване. По думите на акад. В. П. Волгин „Утопия“ „не беше празна литературна забава, както твърдяха някои буржоазни изследователи, но тя не беше и програма за действие“¹.

Докато в първата част на книгата преобладава пряката сатира, във втората надделяват косвеното въздействие и осъждането на настоящето чрез бъдещето. Самобитна мисъл и смело въображение, регулирано от една конструктивна способност, си сътрудничат при създаването на утопията, която предполага и поглъщане от суровата житейска истина, и издигане над света, и вникване в социален закон, и използване от идеала.

Отклонявайки се незабелязано от онова, което се счита за нормално и възможно в живота, Т. Мор ни отвежда в хипотетичната страна на утопийците. Макар и да не очаква непосредствена промяна в Европа и да иронизира понякога своя „утопизъм“, той вижда цяла една нация да живее в условията на безкласовото общество и тази представа е така ярка, че създава убеждение у читателя. Нагледността на образите, с която подкупва и стимулира нашето въображение, напомня похватите на Платон при обрисуването на легендарната Атлантида в „Критий“. Както древногръцкият философ дава път на своите абстракции чрез разнообразни митове, така и авторът на „Утопия“ облича своя политически идеал в пластична форма. С живото описание на острова, неговите жители и техните обществени условия Т. Мор цели да извика зрителни усещания и нагледни, да създаде

¹ В. П. Волгин. Цит. съч., с. 135.

известно оптичско видение, за да подтикне към имитация на някои от изобразените институции и пробуди онова желание за социално експериментирание, което предотвратява застой. Ние трябва да се върнем от този необичаен свят с вълнение, с почуда, с голям запас илюзии и самовнушения. Нарисуваната като измислица, като палава игра на въображението картина на живота в несъществуващата държава ни приковава здраво към действителността, защото илюзорната Утопия се оказва една напълно преобразена Англия. Т. Мор описва своята страна такава, каквато би могла да бъде, ако се премахнат социалните злини и нравственото угнетение. С подвижна и копнееща фантазия той отстранява мизерията и калта на лондонските покрайнини, като превръща своя роден град в добре благоустроения и хигиеничен Амаврот с неговите широки улици, великолепни площи, чисти и просторни домове с градини. Критиката над съвременността не отсъства от изображението на този идеален свят, дори е станала по-действена, откато подходът е косвен, емоцията — контролирана, а ударът — омокотен. Жлъчното настроение на сатирата-инвектива, което преобладава в първата част на книгата, макар и да не се губи напълно, е отстъпило на спокойния контраст, поставил в смел релеф съществуващите недостатъци и извращения. Утопията извиква в съзнанието на читателя чуждата на морал и идеали действителност в една пълнота и интензивност, които надвишават значително изказаното непосредствено. Т. Мор сега разчита не толкова на пряко изразените си мнения и антипатии, колкото на творческото участие на своята аудитория, на нейните познания за съвременните политически и икономически условия или на спомена за обвинителния акт във встъпителния дял на произведението. Засел спокойната поза на разказващия Хитлодей, чийто поглед сега не е помрачен от тъмната сянка на грозното и извратеното в живота, авторът предпоставя на читателите сами да разпознаят, да преценят и заклеят всички онези опасни недъзи, които стоят в разрез с практиката на утопийците. Доколкото сравнението между идеално и реално остава скрито или иронически се загатва, сатирата печели не само откъм дистанция, находчивост и духовитост, но активизира в много по-голяма степен нашите субективни разположения като разсъдна енергия, въображение, темперамент и чувствителност. Ако днес много алюзии остават за нас тъмни поради историческия момент в специално английските и европейските отношения, които се имат пред вид, то движението на мисълта, фината ирония, изящното остроумие и мъдрите внушения не могат да бъдат чужди на отзивчивия към въпросите на социалната и нравствената обнова наш съвременник.

Утопията на Т. Мор има двоен образ, така че ако единият е обрънат към оригиналното мислене, към интуитивното долавяне, към доразвиване на потенциалните възможности в живота, другият е зает изключително с нравствената присъда на един благороден дух, притежаващ тънък усет за всевъзможни несъответствия и жив комически натюрел. Идеята за едно безкласово общество може да е дошла от Платон или от спомена за първите християнски общини, може да е намерила опора в религиозно-етическите търсения на хуманистите¹ или в някои исторически събития и съвременни явления,² но нейните мотиви и нейната концепция са нещо

¹ Срв. например паралелите на Е. Сурц между идеите на Мор и някои гледища на Колет, Еразъм, Бюде. Цит. съч., гл. XVI, с. 165 и нт.

² Л. А. Мортън вижда историческите корени на социализма на Мор в преживелиците от общинния строй у тогавашното английско селячество. Цит. съч., с. 59—60. Р. Емис припомня „идеалите на гражданския и гилдийн живот“. Цит. съч., с. 13. М. П. Алексеев отбелязва потребността да се проучи доколко Мор е бил запознат с учението на Уиклиф и на лолларизма, с хуситските войни и идеалите на таборитите. Цит. съч., с. 67. Е. Сурц обръща внимание на нидерландското общество „Братя на общия живот“, чиито представители, вдъхновявани от

твърде различно от достиженията на предходниците. За разлика от политическите или етическите подбуди на автора на „Държавата“ идеите на Т. Мор са реакция спрямо икономическите условия на неговата съвременност. Докато комунизмът у Платон носи чисто потребителски характер и засяга само двете висши класи на неговата съвършена държава, у хуманиста от XVI в. той обхваща всеки член на обществото и се издига до една организация на производството.¹ Тези открития не се дължат на капризите на фантазията, а навред предполагат веща и творческа преработка на един широк опит, превърнат в правда от по-висш разред.

Показвайки конкретно как може да бъде организирано производството и разпределението на богатата в общество, в което няма частна собственост, Т. Мор заставя своите читатели да се вгледат в съществуващите политико-икономически отношения, дава им критерий, чрез който могат да прозрат грубата правда на обществените условия. Издигнал се чрез своя идеал над жестоката всекидневна истина, той едновременно ни освобождава от гнета на вулгарното в живота и ни сродява с най-актуалните въпроси на деня. В противовес на наличните класови и корпоративни различия и ограничения хуманистът желае една държава на еднакви социални възможности. Далеч от мисълта да премахне всякаква диференциация в общественото положение, но и без да свързва отликите в ранга със специални облаги и привилегии, той открива за гражданите на Утопия свободен достъп до всички постове в зависимост от лични дарби и добродетели. Демократизмът на този подранил идеал стои в рязко противоречие с политическата система на управление в условията на кралския деспотизъм, така както е представена в критичния отдел на книгата и още по-внушително в „Историята на Ричард III“. И тук, както и при проблема за труда Т. Мор е по-скоро предтеча на утопическия социализъм, отколкото имитатор на Платоновите гледища. Същински предходник на Фурие, той вижда в отстраняването на социалния паразитизъм не само средство за обезпечаване на обществото с материални блага, но и една възможност за задоволяване общите човешки тежения към науката и културата. Очевидно косвените похвати на утописта не са в състояние да задоволят автора и, както в първия дял на своето произведение, той се предава на съкрушителна памфлетна полемика срещу всички прояви на безделието като опасен сътрудник на социалното разложение.

В „Утопия“ социализмът е въведен не само като икономическа и политическа система, но са показани неговите проявления в сферата на етическата мисъл и концепцията за живота, в науката, образованието, религията и пр. Така например в битието на утопийците ние откриваме елементите на един хедонизъм, който ни отвежда не толкова към наблюденията на Америго Веспучи върху нравите на първобитните племена, колкото към философията на Епикур, привлякла вниманието на хуманистите още от първите десетилетия на XV в.² Наред с тази така ценена от Еразъм етическа теория в „Утопия“ оживяват учението на Платон за ероса и това на Плотин за красотата.³ За жителите на фантастичния остров истинската наслада предполага не само чисто духовни радости, но и виталност, сродяване с мъдростта на природата, любов към живота с всичките му радости: „На човека — твърдят те — преди всичко е присъща оная добродетел, която е най-човечна: човек да бъде за полза и утеха на човека, да облекчава негодите на другите и да отстранява скръбта, да върне на хората радостта от

първите християнски общини, са повлияли мнозина северни хуманисти, между които и Еразъм. Цит. съч., с. 164.

¹ Срв. В. П. Волгин. Наследие утопического социализма. — История социалистических идей. Сборник статей. АН СССР. М., 1962, с. 12.

² E. Surtz. Цит. съч., гл. IV, с. 23 и нт.

³ E. Cassirer. The Platonic Renaissance in England. Austin. University of Texas Press. 1953, p. 108—111.

живота, т. е. удовлетвено. Шом пък това е така, защо природата да не внушава на всеки човек да прави същото със себе си? . . . На тебе ти подхожда да бъдеш поне толкова благосклонен към себе си, колкото и към другите. Ако природата ти внушава да бъдеш добър към другите, тя не ти нарежда да бъдеш жесток и немилостив към себе си“ (с. 155—156). Като порицава аскетичните увлечения на епохата и издига природата за норма на етиката и присмеха си, Т. Мор вниква дълбоко в истинския патос на епикурейската философия. Но този хедонизъм не може да се отъждествява абсолютно със схващанията на древните мислители, доколкото той е проява на нравствените повели на едно ново общество, създало възможност на цял народ да се приобщи с чиста радост към истински човешките ценности. Неслучайно към теорията на Епикур Т. Мор прибавя и социалния принцип, че нашето лично удовлетвение не бива да се постига с цената на чуждото нещастие. Противопоставяйки така алтруизма на своите островитяни на извращения душевен мир на съвременниците си, той вади на показ парадоксалното, абсурдното и противоречивото на тогавашните нрави. Направил утопийците езичници, той печели една сатирическа позиция спрямо покварата на християнска Европа, така както Суифт по-късно постига същия ефект спрямо покварата на човешкия род посредством добродетелите на мъдрите коне, „хуайхънхъните“¹. Съсловна надменност, суета в различните ѝ форми и душевни опустошения, покварени вкусове, догматическа теология, суеверни заблуди стават прицелна точка на иронията. Обектите на изобличение са почти всички, както в „Похвала на глупостта“ на Еразъм, само че тук те прозират през всичко вярващо и утопично на социалния оптимизъм. След като разказва например, че за утопийците онези „лица, които са се опозорили с някакво престъпление, носят на ушите си златни обичи, на пръстите си златни пръстени, златна огърлица кичи шията им и златна корона краси главата им“ (с. 147), авторът ни кара да присъствуваме на забавната сцена на приема, оказан от утопийците на разкошно облечените и натруфени със златни украшения пратеници на съседната държава на анемолийците. Другаде, защитавайки принципа за верска толерантност и за една религия без догма, религия, основана на природата и разума, той внушава отвращение към жестоките нрави в християнския свят, към фанатизма и кръвопролитията в името на идоли. Хуманните и миролюбиви действия на утопийските жреци по време на война са сериозен упрек към поведението на папи като Юлий II или на английските епископи и абати, които се сражават на Flodden Field през 1513 г.² Така идеите идват при нас бързо, обвити в странни облекла, ъгълът на зрение и осветление непрекъснато се мени, но въпреки ретуша на хумора ние долавяме непримиримата душа на сатирика. Подобно на Колет и Еразъм Т. Мор подиграва схоластиците, чиито софистични аргументи и словесни плетеници са останали „за съжаление“ неизвестни на утопийците и препоръчва интензивно сродяване с древногръцката култура. Като показва как охотно жителите на острова възприемат достиженията на античните мислители, философи и писатели, той атакува закъснеления консерватизъм и омразата към промяната, които спъват напредъка на европейските страни. Но и науката в „Утопия“ има оправдание дотолкова, доколкото прави хората по-добри и по-мъдри. „Макар и да предпочитам учение, свързано с добродетел, пред всички съкровища на земята — отбелязва Т. Мор в едно свое писмо, — все пак прославата на учението, когато то не е свързано с добър живот, не е нищо друго освен открито и отявлено безчестие.“³

¹ Срв. R. W. Chambers, Цит. съч., с. 121.

3. Сав. Б. Б. В. ...

³ Срв. E. E. Reynolds. Thomas More and Erasmus, p. 78.

приятели авторът на „Утопия“ е говорил със сериозен тон неща, над които вътрешно се е надсмивал. С видимо одобрение, но при рязко опровержение от морала и човечността Т. Мор описва недостойните средства (убийства, подкупи, раздори), с които си служат утопийците, за да спечелят военните действия, както и нищожните поводи за унищожаването на цветущи съседни държави. Не положителна, а отрицателна, сатирическа утопия създава по този начин авторът, издигайки иронично като норма на хуманност онези пороци, от които иска да излекува човечеството. Така през цялото описание на щастливия остров критическото начало се долавя като подводно течение, което ни безпокоява и държи в тревога и в най-чистите съзрения. По контраст на афектите най-сетне в края на книгата сатирическата стихия избухва в един изблик на благороден гняв срещу всички форми на експлоатация и гнет. Тази забележителна обобщаваща инвектива идва да отреагира набраното вълнение, да отстрани възможните недоразумения и да постави още веднъж проблемите в цялата им сложност. И тук ние попадаме под въздействието на един труден сатирически похват, приложен по-късно и от Суифт при описанието на болезненото състояние на Гъливер след последното му пътешествие. Т. Мор разказва за „Утопия“ от името на странника Хитлодей, който, заслепен от мимолетно проблясналата картина на доброто в едно фантастично общество и от всичко противоестественно на всекидневния живот в Европа, изпада в комически абсурдното положение на отчуждение към конкретните задачи на деня. Така авторът предоставя на читателя да преодолее сам ироническото разединение между утопията, чиито идеали не могат да бъдат пренебрегнати, и грубата действителност, която не може да бъде радикално изменена. Както разговърът между Хитлодей и „Т. Мор“ пречиства мислите на писателя и го подготвя да изпълни своя обществен дълг, така и цялото произведение цели да наведе публиката към подобни размисли. Високите блянове и хуманните чувства остават подранил идеал за момента и едно голямо обещание за бъдещето, защото утопиите не са нищо друго освен преждевременно изказани истини.